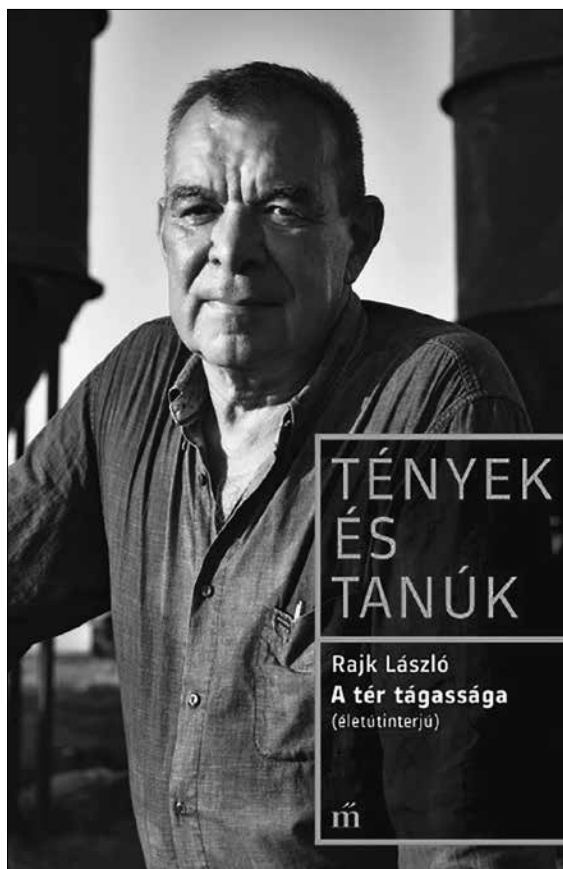

/// Papp István

=== **Ami a homlokzat mögött rejtőzik**

**Rajk László: A tér tágassága. Életútinterjú.
(Tények és Tanúk)**

Budapest, Magvető, 2019. 550 p.

Rajk László életútinterjújának, amely voltaképpen két, tíz év különbséggel felvett beszélgetés összeillesztése révén keletkezett, számos olvasata lehetséges. A kínálkozó elemzési szempontok nem könnyítik meg a recenzens dolgát, mivel egy kortársunkról kell írnom, aki markáns, határozott, kiforrott politikai és esztétikai nézetekkel bír. Bár a kötet előszavában az olvasható, hogy Rajk Lászlóból „sosem vált hivatásos politikus,” ezt leegyszerűsítő és téves állításnak tartom. Nem csupán hatéves parlamenti képviselősége és a Szabad Demokraták Szövetségében hosszabb időn át viselt, választott megbízatásai miatt, hanem azért is, mert a könyv egésze a politikum, a kemény közéleti állásfoglalás Rajk életében betöltött fontosságáról győz meg minket. Ugyanakkor legalább ennyire relevánsak az interjú alanyának az

építészetről, az avantgárd művészetéről, a színházról, a filmről előadott gondolatmenetei, amelyek nem csupán műveltségét, olvasottságát, kíváncsiságát bizonyítják, hanem

számos esetben érzékeny, a társadalom és a kor jellegzetességeit kitapintó, felfedező lelkületéről és intellektusáról is árulkodnak. Legalább két egyenrangú szerepről beszélhetünk: az építész, a díszlet- és látványtervező, illetve a politikus egymással összefonódó, egymást kiegészítő, néha kicsit egymással feleselő identitásról.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a szöveg azon állításait, részleteit tegyem mérlegre, amelyek talán kevesebb figyelmet kapnak más elemzők értékelésében, mégis segítenek egy színes, eleven portré megrajzolásában. Éppen ezért nem foglalkozom sokat az 1989 és 2019 közötti évek közéleti megnyilvánulásaival, mivel ezen korszak eseményeiről Rajk Lászlónak jól ismert, a nyilvánosság előtt számos alkalommal elmondott, artikulált véleménye volt, amelyhez képest sok meglepetés nem éri az olvasót. Annyit jegyezhetünk meg, hogy politikai életútjának konkrét döntéseit, eseményeit nem vette komoly kritika alá, nem érezte szükségét valamiféle revíziónak, ugyanazt képviselte a diktafon előtt, mint az interjúkban, nyilvános beszédekben és publicisztikákban.

Mindenképpen előre kell bocsátani, hogy bizonyos szempontból kivételes és egyedülálló alkotással van dolgunk. Az első oldalon kelt, Köszönetnyilvánítás című rövid összegzés végén, amely Rajk utolsó előtti, nyilvánosságnak szánt írása volt, a 2019. szeptember 7-i dátum áll. A kötet záró oldalain található fotógyűjtemény utolsó darabja a családi ebédlőasztalon heverő kéziratot (ez utóbbit szó szerint kell érteni, mivel szemmel láthatóan kézzel rótt sorok szerepelnek a papírlapon) örökítette meg, amely a keltezés szerint egy nappal később született.¹ A szerkesztők által jegyzett előszó szeptember 10-én készült el, Rajk László az ezt követő napon hunyt el. Az előszóból is kiderül, hogy a kötet munkálatai közben vált ismertté gyors lefolyású, súlyos betegsége, s így csak roppant tudatos erőfeszítés révén fejeződhetett be a kézirat. Nemigen tudok hasonló memoárt vagy ilyen terjedelmű interjút, amely a szó szinte legszorosabb értelmében a szerző végakarátának tekinthető, hiszen a summázat majdnem napra pontosan egybeesik a földi életpálya lezárultával. Ez mindenképpen komoly és tiszteletre méltó szellemi teljesítményről árulkodik, amely önmagában is főhajtást érdemel.

Mint minden életpálya története, Rajk Lászlóé is a szüleivel kezdődik, s ez az ő esetében eléggé közismert módon egy igen nehéz történet. A „kis” vagy az „ifjú” jelzővel nem könnyű együtt élni, hiszen egy ismert apa árnyékában és nyomában – akár rokonszenv, akár ellenszenv övezi az emléket – az örök viszonyulás kényszere alatt él az ember. Ezzel a ténnyel sokszor foglalkozott Rajk László is. A hosszas beszélgetés során több alkalommal hangsúlyos témaként került elő az 1949-ben koncepciók perben kivégzett, de előtte a diktatúra kiépítésében fontos szerepet játszó idősebb Rajk László személye. Ezzel kapcsolatban egyértelmű a fiú véleménye: *„...amit apám tett abban a négy évben, amikor vezető, hatalmon lévő kommunista politikus volt, számomra elfogadhatatlan. A demokratikus ellenzékben többen épp az apáink által fel-*

1 = = Ennek szövegét lásd Rajk, 2019.

épített rendszert próbáltuk lebontani.” (18.) Vagyis tényleg létezett „apák és fiúk”-probléma, ám ennek megértéséhez sokkal inkább Turgenyevhez érdemes fordulni, mintsem a mulandó és gyatra pamfletok papírra vetőihez. A magyar eszmetörténetben korábban is akadt ehhez hasonló jelenség, amikor a 20. század elejének radikális értelmisége többek között az apáik által elfogadott és helyeselt asszimilációs stratégia és konszenzus ellen emeltek nagyon határozottan szót. A közismert példák sorában Lukács Györgyöt vagy éppen Sinkó Ervint említhetjük, de a náluk idősebb Ady Endre vagy Szabó Dezső szintén kritikus, ám a megértést is magában foglaló módon viszonyultak apjukhoz.

Ugyancsak érdemes kiemelni Rajk László és Bauer Tamás eltérő megközelítését ebben az érzékeny kérdésben, ami egy 1987-es vitában mutatkozott meg. Ekkor egy Bauer Miklós személyét érintő Marosán-beszéd volt a vita tárgya, amely a szamizdat Hírmondóban látott napvilágot. Ennek kapcsán így fogalmazott Rajk: *„Én nem voltam a szerkesztőség tagja, de többek között az én véleményemet is kérdezték, és látatlanban azt mondtam, hogy természetesen le kell közölni, és ha bármi ilyesmit terveznek az apámmal kapcsolatban, azt is le kell hozni.”* (20.) Ezek után aligha szokatlan, sőt majdnem logikus és természetes, amit Rajk László és Hobo személyes viszonyáról olvashatunk: *„Hobóval való kapcsolatom egyébként nagyon régi, mély és összetett. A kommunista szülői háttér, az apák ideológiájával való valamilyen szembeállítás, a Kex, sőt még a kosarazás is korai közös pont volt az életünkben.”* (424.)

A politikai eszmékhez, a hithez, a közösség parancsainak való alávetéshez történő viszonyulás ugyancsak a hosszú beszélgetés újból és újból felszínre bukkanó problémája, amelyre nyilván sokkal egyszerűbbnek tűnik a reakció, ha nincs személyes érdekeltégünk. Ebbe a tágabb kérdéskörbe tartozik, hogy miért vállalta idősebb Rajk László 1949-ben a Párt érdekében a bűnös szerepét, miközben tudta, hogy hazugság, amire rávették. A személyes meggyőződésből fakadó áldozatvállalást fia nem érezte meggyőző magyarázatnak, inkább az a kérdés izgatta a kommunista eszmeiség kapcsán, hogy *„egy működésképtelen, szörnyű bűnökhöz és szenvedéshez vezető eszmerendszer hogyan volt képes a húszas–harmincas években magához vonzani ennyi hihetetlenül tisztességes és okos embert”* (19.). A kérdésre csupán összetett és bonyolult válasz adható, hiszen nem csupán a moszkvai perek, hanem a Horthy-rendszer radikális tagadása és társadalmi viszonyai felől is lehet és kell is a magyar kommunista mozgalomra tekinteni. Vagy elég csupán arra utalni, hogy Rajk László többször beszél az antiszemitizmus iránti erős ellenszenvéről, hangsúlyozza szüleinek az 1944-es ellenállásban végzett tevékenységét, de mindezt nem kapcsolja össze azzal a döntéssel, hogy valaki kommunista lesz-e, vagy sem. Számos más ok mellett az antifasiszta szülői örökség is közrejátszott abban, hogy mély elkötelezettséggel dolgozott a 2004-ben megnyitott auschwitz-i magyar kiállítás látványtervein, amely végeredményben Rajk László életének egyik legkomolyabb eszmei hagyatéka lett.² Összességében talán annyit

2 = = A korábbi tárlatokról és az azok megvalósításában fontos szerepet játszó Horn Emil muzeológusról, Rajk egyik mentoráról lásd Szécsényi, 2018.

vonhatunk le tanulságként, hogy bár feltehetően nagyon sok embernél jobban ismerjük szüleinket, de ebből nem feltétlenül következik, hogy jobban is értjük életük minden döntését.

A pártérdeknek való alárendelődés kérdése előkerül a demokratikus politikai rendszerekben is, amint azzal Rajk László maga is szembesült. A kritikai értelmiség és a professzionális politikusi szerep ellentmondását ő sem tudta feloldani – mint ahogy mások sem, tegyük hozzá empatikusan. Bár 1996-ban morális okokból, az SZDSZ-nek az ún. Tocsik-botrányban való érintettsége miatt mondott le képviselői mandátumáról, mégis hangsúlyozza pártjához való hűségét és erős kötődését, tehát a problémát, a belülről feszítő érzést ő is sokáig megtapasztalta. Nagyon érdekes, ahogy külföldi példák mentén bontja ki ennek a kérdésnek a velejét: *„Ez persze egyszerre jó, de egyben kritizálható folyamat is, valljuk be, a 68-as generációnak ez a dilemmája, szenvedtünk is tőle morálisan: bemenni, s ha igen, milyen szintig, az »uralkodó osztályba«.* Gondold el, a San Franciscó-i városházán egyszer csak felbukkannak a korábban az utcán füvező hippik, és elkezdik alakítani a várost. A francia Liberationból, ebből az újbalos indíttatású egzisztencialista, kicsit anarchista, a társadalmi és kulturális hierarchiát folyton megkérdőjelező, lázadó szellemű lapból lassacskán veretes liberális értelmiségi fórum lesz.” (283.) Az értelmiség osztályhatalmáról szóló töprengések persze megint nem vadonatúj gondolatok, mint ahogyan a farmer fogyasztási cikké válása is régi történet már, így csupán annyit konstatálhatunk, hogy Rajk László is arra kényszerült, hogy a hatalom gyakorlásának konzervatív természetét felismerje, a forradalmi hevület és az intézményesült gondolat kettősségével számot vessen.

Ám kanyarodjunk vissza az életút élesen megvilágított éveire, melyek számos ismerettel, meglátással gyarapítják az olvasót. A „Ki is vagyok valójában?” az emberek elsöprő többségének látszólag könnyen megválaszolható kérdés, hiszen megmondjuk vezeték- és keresztnévünket, s ezzel azonosítjuk magunkat. Itt most tekintsük el az identitás mélyebb bugyraitól és idézzük fel, miként feleltek a hatalom gyakorlói a Rákosi-korszakban arra a voltaképpen egyszerű kérdésre, hogy hogyan hívják az 1949-ben kivégzett bel- és külügyminiszter fiúgyermekét. Az idézet hosszú, de megéri végigolvasni, mert az interjúfolyam egyik legerősebb, leghatásosabb részlete: *„1951 nyarán adoptáltak, és innentől a történet teljesen olyan, mintha Örkény írta volna tovább az 1949 című egypercesét. Először Nyanyikát, anyai nagymamámot jelölik ki gyámnak, ezeken az 1951. június 29-i okmányokon Rajk László vagyok, az otthonbeli Kovács István névnek nincs nyoma. Augusztusban nagynénémék örökbe fogadtak, attól kezdve Györk László vagyok, kinek apja Györk Lajos (a nagybátyám), anyja Földi Julianna. 1951. október 23-án azonban nevem Györk Istvánra változik, mert nagybátyámék kisebbik fiát szintén Lacinak hívták, két gyerek egy családban nem lehet ugyanolyan néven. A novemberben kiadott anyakönyvi kivonatból azonban eltűnt anyám neve, anyámnak édestestvére, Földi Margit lett bejegyezve. Amikor anyám 1954-ben kiszabadult, Györk Lászlóné névre kapta a személyi igazolványát. Ezzel egy időben a több éve kivégzett apám, Rajk László nevét 1954. július 13-án »saját kérésére« Györk Lászlóra változ-*

tatják, erre a névre – az adminisztráció nem hibázik – kiadnak anyámnak házassági anyakönyvi kivonatot és apámról halotti bizonyítványt is. Ekkor a hatóság felbontja nagynénémekkel az örökbefogadást, a nevem ismét változik, vissza Györk Lászlóvá – a gyámhatósági határozat megint érdekes, mert abban az áll, »a kiskorú érdekében áll, hogy korábbi családnevét ne kapja vissza«. Ezt aztán 1955 októberében anyám szívóságának köszönhetően felülbírálják, és októberben apám ismét »saját kérésére« nevet változtat, okiratban visszakapja a Rajk vezetéknévét, és innentől anyám és én is visszakapjuk a nevünket, én Rajk László vagyok, ő Rajk Lászlóné, született Földi Julianna.” (30–31.)

Könnyű lenne a rendszer abszurditásán méltatlankodni, netán valamiféle fekete humort látni a halott ember akaratából történt névcsereben, ám lehetséges egy mélyebb olvasat is. A politikai élet hullámlása, a rehabilitáció ügyének vontatott vánszorgása éppen úgy tetten érhető ebben, mint az a szégyen és zavar, amit az adminisztratív eljárásokban résztvevők éreztek és mégis vállaltak. Kamaszkorban vagy akár 8–9 éves gyermekként a névvel, tehát az identitással való önkényes hatalmi dobálódzás mélyebb megrázkódtatást is okozhatott volna. A szerző Mérei Ferencre hivatkozik, aki 1960 táján megállapította, hogy a kicsiny Rajk László önvédelmi reflexe működött, és törölte a gyermekotthonban töltött éveket (27.). Ám az 1956-ot követő évek, a snagovi fogság korszaka már sokkal összetettebb, emlékekkel dús időszak, mely különös közöséget hozott létre az akkori gyermekek körében: „*Furcsa, zárt együttlét volt, mind a mai napig valahogy összeköt bennünket ez a száműzetésélmény, amit persze gyerekként másképpen éltünk meg.*” (47.)

A családi kötelékek felidézéséhez még azt tehetjük hozzá, hogy az örökölt név sajátos, fals beállítódást eredményezett: Rajk Lászlót mindenki édesapjához kapcsolta, akivel csupán intellektuális természetű ismeretek és közvetett emlékek kötötték össze, miközben az édesanya szerepe sokkal meghatározóbb volt a tényleges élettörténetben. Erről a viszonyról sokat megtudunk, de közel sem mindent. Főként a közéleti szereplő, a fiát segítő, védelmező, az özvegy Rajk Lászlóné portréja rajzolódik ki előttünk, a mindennapok intimitása rejtve marad, bár nem is szükséges, hogy nyilvánosságra kerüljön. Ebből adódóan viszont mégis az a kérdés kerül előtérbe, milyen szálakat mozgatott az özvegy, kikkel harcolt, milyen mély ellenszenveket táplált vagy éppen baráti kapcsolatokat ápolt. Ehhez a kérdéskörhöz, tágabban véve a Kádár-korszakban is változatlanul eleven informális hálózatok természetéhez kapunk hasznos adalékokat. Így például azt a fontos mondatot, amely két KB-tag, Orbán László és Sándor József kapcsán fogalmazódott meg: „*Mindazok ellenére, ami történt, maradtak kis hidak, kapcsolatok a régi időkbelől.*” (52.) Ez nem is történhetett másképp, hiszen az egynemű közeg elég ritka, márpedig a hajdani illegális és legális kommunista mozgalom minden utólagos beállítás dacára igen vegyes társaság volt, amelyet többek között töredékes, szaggatott élettörténetek sokaságával lehet jellemezni. Ez kényes egyensúlyt, különös emberi viszonyokat jelentett, amelyet nehéz volt kívülről megítélni.

Erre világít rá a Charta '77 aláírásgyűjtő akció kapcsán elmondott történet, amikor Rajk Lászlóné nem írta alá a tiltakozó ívet, hiszen azon szerepelt Hegedüs András neve, aki számára nem a megtért kritikai gondolkodót, hanem örökre a sztálinista miniszterelnököt jelentette (168–169.). S ugyancsak érdemes megemlékezni a női politizálás erejéről, arról a pillanatról, amikor 1974-ben Rajk László édesanyja Károlyi Mihályné és Duczynska Ilona társaságában megjelent Haraszi Miklós bírósági tárgyalásán: „*Amelyen meg sem szólaltak, de a puszta látvány, amit nyújtottak, elképesztő hatással lehetett.*” (89.) Ez az apró részlet nem csupán a századforduló radikális értelmiségének és a szerveződő demokratikus ellenzéknek a szimbolikus összekapcsolását jelentette, hanem rátapintott a rezsim legitimációs deficitjére is: a hivatalosság rangjára emelt marxizmus–leninizmus fokozódó kiüresedése miatt ekkoriban kezdtek el viszszerülni a „haladó hagyományok” képviselőihez, ám ez a döntés kitérítette a hagyományok őrzőinek, hordozóinak mozgásterét is. Ez a szimbolikus erő mutatkozott meg a három asszony közös fellépésében.

Talán már joggal türelmetlenkedik az olvasó, hogy mikor kerül sor Rajk László élettörténetén belül annak a fejezetnek az értékelésére, amely a pálya zenitjének tekinthető: a szamizdat irodalom, az ellenkultúra és a politikai ellenzékiesség bemutatására. Ez nem annyira könnyen megragadható kérdéskör, mint ahogyan elsőre képzelnénk, hiszen nem magától értetődő, hol kezdődik a kulturális ellenállás határa, mikortól beszélhetünk politikai tettről.³ Amikor Rajk László saját gimnazista éveiről mint a világirodalom nagy alkotásaival való megismerkedés idejéről beszél, ehhez az alábbiakat fűzi: „*De a fő, hogy a kultúra, az olvasás divat volt, ráadásul valamiféle lázadó, ellenzéki aura vette körül.*” (58.) Ennek a szemléletnek a továbbvitele jelenik meg abban a hozzáállásban, amelyet általában az ellenkultúra jelentőségéről fogalmazott meg Rajk László. A kódolt, rejtett, áthallásos művészi megközelítés nagyon nem az ő világa volt, egészen más úton kívánt járni, s ezért találta meg helyét azokban a leegyszerűsítően neoavantgárdnak nevezett színházi, építészeti, képzőművészeti törekvésekben, amelyek az 1970-es években bontakoztak ki Magyarországon. Ennek a közegnek a legfőbb vonzereje sokkoló nyíltságában, brutális őszinteségében rejlett: „*Ne azon agyaljunk, hogy mi az üzenet, lehessen végre szabadon és nyíltan beszélni. Nincs többé kettős beszéd, nincs »üzenet«.* Az az üzenet, hogy nincs üzenet.” (69.) Ez a felfogás alapvető ellentétben állt a Kádár-korszakban létező népi ellenzék megközelítésével, amelynek fő célja éppen az üzenetek célba juttatása volt, allegorikus alkotások, rejtett, becsomagolt célzások, parabolák, a történeti múltba ágyazott elbeszélések révén. Ezt az értelmiségi magatartási mintát Illyés Gyula alakította ki, s ő voltaképpen Babitstól és Németh Lászlótól kölcsönözte ennek legfontosabb elemeit. Ezek után aligha meglepő, hogy a különböző ellenzéki áramlatok közötti együttműködés esélyeit firtató kérdésre Rajk László így válaszolt: „*Számomra régóta, mondhatni kezdettől teljesen világos volt, hogy a kulturális, mentalitásbeli szakadék olyan mély, és olyan régi gyökerű,*

3 == Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd Apor–Horváth, 2018.

hogy végső soron nem lesz áthidalható. Mindig is olyan feszülő ellentétet éreztem abban a politizáló értelmiségi, kulturális közegben, amelyben mozogtam, hogy úgy sejtettem, ezt lehetetlen összefésülni.”(278.)

A Kádár-korszak ellenzéki mozgólódásainak a csúcspontját az 1985 nyarán tartott monori találkozó képezte, hiszen a különböző áramlatok közötti párbeszéd révén ekkor még a közös fellépés, netán az intézményes kooperáció megvalósítása sem tűnt lehetetlennek.⁴ A népiek, a demokratikus ellenzékhez tartozók és a reformközgazdászok találkozója Rajk László emlékezetében negatív tónust kap, elsősorban Csurka István „Új magyar önépítés” című előadása miatt. *„Számomra egészen megrendítő volt – idézte fel az interjú alanya –, hogy ezek szerint mennyire mélyen gyökerező antiszemitizmust hordoz magában. Az előadása rejtett, kódolt szálában, még ha nagyon bújtatva is, de végighúzódtott az antiszemita indulat, például amikor a kultúrbugrisokról értekezett.”*(248.)

Vajon tényleg így élte meg akkor, a monori kempingben e fontos találkozót Rajk László? Nem inkább az utólagos értékelés erősen torzító hatása léphetett életbe a beszélgetés során? Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy igen. Így például egy olyan apróság, hogy kutyáját Szárszónak nevezte el, *„az ottani találkozó emlékére, hiszen Monor mégiscsak annak az 1943-as szárszói találkozóhoz az ötletéből szerveződött, Donáth azt a református hagyományt akarta valahogy átmenteni”* (246.). Ennek a résznek minden szava kiemelten fontos. Egyrészt újból megerősíti Donáth Ferenc tudatos stratégiáját és kiemelkedő integratív képességét, mely döntően hozzájárult a különböző ellenzéki áramlatok közötti dialógus megteremtéséhez és fenntartásához. Másrészt Rajk utal a magyar reformátusság egyik fontos hagyományára, amely a szociális kérdések, mint kiemelt nemzeti ügyek előtérbe állításán alapult. Fontos megjegyezni, hogy a beszélgetés során többször is reformátusként beszélt magáról.

Tartalmi szempontból is érdemes kicsit összevetni, hogy van-e valamilyen átfe-
dés Rajk László és Csurka István, vagy az építészetnél maradvány, példának okáért Rajk László és Makovecz Imre társadalom- és kultúrakritikai nézetei között. Ennél aligha lehet meghökkenőbb gondolati párhuzamot felvetni, már csak azért is, mert a visszaemlékező maga is határozottan állítja, hogy Makovecznek *„egészen más volt az ízlése és világlátása, mint nekem, mégis, volt egyfajta kölcsönös respektus közöttünk”* (232.). Igaz, mindezt az 1980-as évek első felének keszthelyi tervpályázata kapcsán mondja, bár nem zárja ki, hogy a későbbiekben is fennállt ez a fajta tisztelet.⁵ Ám ennél sokkal érdekesebb, ahogyan Rajk László az 1960-as évek legradikálisabb társadalmi újjító

4 = = A mérvadó történelmi értékelés szerint „Monor a magyar ellenzéki csoportok politikai tudatosodásának és együttműködésének fontos állomása volt – egyelőre a válság diagnózisának felállításával. Megindult egy közös gondolkodás a kiút elképzeléseiről, vagyis politikai programok kialakításáról is.” Rainer M., 2010: 94.

5 = = „Rajk László építész szerint szabad, kereső ember volt, aki építészetével alternatívát mutatott fel a Kádár-korszak unalmas és szürke középszeréhez képest.” Meghalt Makovecz Imre, 2011.

mozgalmával való rokonszenvét kifejezésre juttatja: „*A hippivilágot és -életformát sem a hatvanas években találták ki. Ugyanakkor, és ezt Amerikában és Mexikóban akkoriban különösen jól lehetett érzékelni, ugyanez a lázadó, kivonuló, forradalmi, népbárát kulturális világ villámgyorsan kezd kommercializálódni, részévé válni ugyanannak a fogyasztói világnak, konzumidiotizmusnak, amelyiknek az ellenében született.*” (154.) Anélkül, hogy mélyebben taglalnánk Csurka és Makovecz politikai nézeteit, bizvást mondhatjuk, hogy mindkettőjük esetében igen hangsúlyos elem a fogyasztói társadalom radikális kritikája, s a *konzumidióta* kifejezés is markáns eleme ennek a bíráltnak. Mielőtt végképp zavarba hoznánk e sorok olvasóit, szögezzük le: a hasonló nyelvi elemekkel és érzésekkel dolgozó kritika más forrásból fakadt. Míg a népiek és a hozzájuk közel állók gondolkodását a paraszti kultúra elmúlása miatti szomorúság és csalódás hatotta át, addig Rajk Lászlót nagyon erősen inspirálta az 1920-as évek orosz avantgárdja, amelyet az 1970-es években kezdtek ismét felfedezni. Ezzel együtt a nyers materializmus tagadása és a művészi igény közös volt ezeknél a sok tekintetben igen különböző embereknél. Talán nem véletlen, hogy a Lehel téri vásárcsarnok és a sevillai világkiállítás magyar pavilonja egyaránt képes volt érzelmeket, akár erős érzelmeket is kiváltani, amelyeket sok kortárs épület esetében nemigen tapasztalunk.

Még egy fontos, meg nem idézett pillanat erejéig maradjunk Monornál. A reformközgazdászokat képviselő Lengyel László a következő, igen fontos anekdotát elevenítette fel a találkozó kapcsán: „*Majd a második fogás után Sinkovits Imre fölállt és kieresztve a hangját, játszi könnyedséggel kezdett az egész teremnek anekdotázni, történeteket mesélni. Valahogy így: – Ismertem édesapádat – fordult Rajkhoz –, szép szál, derek magyar ember volt, beszélni is tudott. Kihúzta magát, és valószínűleg Rajk hangján beszélt: – Elvtársak! Magyarok! – zengett a vendéglő.*”⁶ Nem tudni, hogy a részleteket illetően mennyire pontos ez a visszaemlékezés, ám a jelenet annyira hatásos és erőteljes, hogy nem valószínű, hogy valamilyen formában ne történt volna meg, s annak is igen kicsi az esélye, hogy erre ne emlékezett volna Rajk László. Már csak azért is, mert Sinkovits rövid mondatai egy egész felfogás sűrű erdejét festik meg számunkra: voltaképpen a hamis vádak miatt kivégzett, valamiféle nemzeti úton járó apa (ki nem mondva, hogy az idősebb Rajk nem moszkovita és nem zsidó származású kommunista volt) közös emlékezeti panteonba való emelésének lehetősége csillant meg itt, nem feledve, hogy ezzel mindig lehetett szűrni, nem is kicsit Kádár János fortyogó lelkiismeretén. A mából nézve valószínűtlen pillanatnak tűnhet mindez, holott idősebb Rajk László neve Kádár János Magyarországon mindig is ellenzéki töltetet hordozott, ahogyan Sinkovits Imre szavai pontosan érzékeltették. Bármilyen terjedelmes és tanulságos is az életútinterjú, ez a vonulat kimarad belőle, pedig az egykori népi kollégisták is szívesen ápolták Rajk László emlékét, csak gondoljunk a róla elnevezett és máig fennálló szakkollégiumra.

Mint korábban utaltam rá, ifjabb Rajk László éles szemű, érzékeny megfigyelő volt, s több olyan részletet is ránk hagyott az interjú révén, amelyek átélhetővé,

6 = = Lengyel, 2014: 72.

a hétköznapok szintjén megragadhatóvá, de nem hétköznapivá teszik a mára már kanonizálódott s megmerevedett eseményeket. Így például az 1968-as prágai tavaszt és az ennek nyomán kibontakozó ellenállást, amelyet hajlamosak vagyunk valamiféle értelmiségi, tehát szűk csoportérdeket kifejező jelenségként felfogni. Hogy ez mennyire másképp volt a valóságban, arról tanúskodjon az alábbi részlet: „1971-ben egy hetet Prágában töltöttem, és akkor találkoztam a cseh ellenállási kultúra furcsa, nem minden humor nélküli, lenyűgöző példáival. A szovjet kultúrintézet egy sarokház volt, őr járta körbe-körbe, az emberek pedig azt csinálták, hogy elmentek az épületig, majd derékszögben átmentek a másik járdára, és azon mentek tovább. Az a járda, amelyik az épület körül volt, így teljesen poros maradt, mert a járda attól tiszta, hogy járnak rajta. Még az őr is mindig csak a saját lábnyomába lépett, nehogy elrontsa a képet. Vagy ott volt a húszkoronás. Az új húszkoronás a megszállás után, 1968 decemberében jött ki.⁷ Jan Žižka volt rajta, a husziták legendás, félszemű hadvezére, és ha a bankót az orra mentén kettéhajtottad és fejjel lefelé fordítottad, akkor az egyik oldalán egy összeégett férfiarc volt, Jan Palach, a másik oldalán pedig egy női arcot lehetett fölfedezni, akiről mindenki azt tartotta, hogy azt a fiatal lányt ábrázolja, akit Pozsonyban a megszálláskor lelőttek. Volt még egy nagyon apró, csak nagyítóval látható vízjel is a pénzjegyen, amelyre az volt írva, hogy SOS. Amikor a kocsmákban húszkoronással fizettek, a kocsmáros kitűzte a falra, és úgy adott vissza.” (82.)

Talán túlságosan moralizáló lenne a párhuzam, ha Bauer Sándor emlékezetével állítanánk párhuzamba ezt a cinkos összekacsintáson alapuló népi ellenállást, már csak azért is, mert az 1968-as prágai tavasz eltiprása és az azt követő megtorlás méreteiben és represszivitásában jóval alatta maradt az 1956-ot követő magyar történeseknek. Egyszerűen eltérő társadalmi tapasztalat halmozódott fel, ezért vált Magyarországon heroikus, ám magányos tetté Bauer Sándor önégetése, míg az elhúzódó, kevésbé megtorló normalizáció folyamata Csehszlovákiában, ezen belül inkább Csehországban lehetővé tette az ellenállás ilyen finom mintázatainak és eszközeinek szélesebb körben való elterjedését. Hangsúlyoznunk kell, hogy Rajk László visszaemlékezésében alapvetően tartózkodik a magyar nép Kádár-kori cselekedeteinek, életstratégiáinak morális alapú s eléggé unalmas és elcsépelet megítélésétől, amely bizony nem egy hajdani ellenzéki kesergéseinek állandó elemévé vált. Ebben a megközelítésben a megalkuvás, az erkölcsi megtörés, a kisstílus anyagi előnyökért vállalt nemtelen kompromisszum révén értelmeződik a Kádár-korszak viszonylagos politikai passzivitása. Rajk viszont realitán vet számot a kibontakozó szamizdat sajtó lehetőségeivel: „Ne feledjük, amikor mi a nyolcvanas évek elején ebbe belevágtunk, a rezsim még viszonylag népszerűnek volt mondható, és nem forrongtak széles körben lázadó indulatok, nem volt rendszerváltó közhangulat. Az jóval későbbi fejlemény.” (197.)

7 == Az emlékezőt megcsalta a memóriája, hiszen Jan Palach 1969 januárjában gyújtotta fel magát, s többek között ez tette lehetővé, hogy az 1970-ben forgalomba hozott bankjegyen tiltakozzanak a megszállás ellen.

Ennek a realistább szemléletnek, amely hivatásos politikusként nem feltétlenül jellemezte Rajk Lászlót, elsősorban a választott hivatása volt az oka. *„Voltaképpen a munkahelyem révén [az 1980-as években az Iparterv tervezője volt – p. 1.] szereztem szociológiai ismereteimet a magyar társadalomról. Nem úgy találkoztam cigányokkal, mint a szociológusok, vagy mint Solt Ottiliáké, hanem művezetőként, amikor az építőbrigádokat kellett irányítanom. Testközelből láttam, hogyan élnek és dolgoznak.”* (223.) Ugyancsak ez a szemlélet mutatkozik meg közéleti szempontból legfontosabb alkotásának, Nagy Imre és társai újratemetése látványtervezői munkájának felidézésekor. Az emblematikus eseményt többször is érinti – a beszélgetést kérdéseivel jól strukturalta, de mégis a kellő mértékben a háttérben maradt Mink András –, és ennek kapcsán egyéb emlékeket is felidéztek. Egyrészt idősebb Rajk László és kivégzett társainak 1956. október 6-án történt újratemetését, amely nem csupán a forradalom előtti lázas hetek egyik katartikus eseményét jelentette, hanem egy hétéves kisfiú számára teljesen ismeretlen és szokatlan tapasztalatot hozott. S e könyv olvasása közben állt össze bennem, hogy milyen különös, jelképes erővel bír, hogy éppen e kisfiúból lett férfiú tervezte meg a magyar rendszerváltás egyik kiemelkedő szimbolikus eseményének a vizuális kereteit. Mintha a messziről induló és szerteágazó utak egy pillanatra összeértek volna. 1989. június 16-a eseményei több nézőpontból is terítékre kerülnek, s ezen látószögek közül alighanem az alábbi a legérdekfeszítőbb: *„De legmeghatóbb az volt, amikor ezek a díszletmunkások, ezek a meglehetősen blazírt szakik, akik egy Liz Taylor-kaliberű sztárt úgy taszajtottak félre a forgatáson, mint a pinty, ha valami szöveget kellett valahova beverni, mind ott sorakoztak másnap kora hajnalban a téren, frissen fürödve, fekete öltönyben, megilletődve. Alig két órájuk volt átöltözni. Mivel sokan közülük vidékiek voltak, szerintem már jó előre magukkal hozták az ünneplőjüket, lecuccoltak a filmgyárban, majd a munka végeztével, hajnalban visszamentek, lemosdottak, átöltöztek, és újra ott álltak.”* (340–341.)

E bőszesnek ható értékelés után szokatlanak tűnhet, ha azt állítom, hogy mindaz, amit itt elmondtam, csupán a töredéke a Rajk László életútinterjújában felhalmozott tudásnak, gondolatnak, érzelemnek. Megpróbáltam megnézni, hogy mi rejtezik a homlokzat mögött. Remélem, hogy mások is követik példámat.

=== Hivatkozott irodalom ===

Apor–Horváth, 2018

Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archíválásának értelmezési lehetőségei. In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. Budapest, MTA BTK TTI. 9–17.

Lengyel, 2014

Lengyel László: Monor, a személyes halott. 2000, 1. sz. 61–74.

Meghalt Makovecz Imre, 2011

Meghalt Makovecz Imre. HVG, 2011. szeptember 27. https://hvg.hu/itthon/20110927_elhunyt_makovecz_imre (utolsó letöltés: 2021. február 9.).

Rajk, 2019

Rajk László: A befejezettség ábrándja (Opus complebitur). Mikor van készen egy ház? *Magyar Narancs*, október 19. <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-befejezettség-abrandja-opus-complebitur-123035> (utolsó letöltés: 2021. február 4.).

Rainer M., 2010

Rainer M. János: *A Kádár-korszak 1956–1989*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Szécsényi, 2018

Szécsényi András: „Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle”. A Kádár-kori auschwitz kiállítások kontextusai. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle 16*. Budapest, Magyar Múzeumi Történelmi Társulat. 153–167.

Kulcsszavak

=====

recenzió, Rajk-ügy, ellenzéki mozgalmak